

תמיר שורק. האופטימיסט: ביוגרפיה של תופיק זיאד. בתרגום דפנה ברעם. פרדס. 2023. 279 עמודים

מייסון ארשיד שחאדה*

האופטימיסט מצטרף למחקרים ולחיבורים רבים, אקדמיים ועיתונאיים, שנכתבו בערבית, בעברית, באנגלית ובשפות נוספות על דמותו, זהותו, פועלו ויצירתו של המשורר הלאומי-הפלסטיני והמנהיג הפוליטי, הקומוניסט תופיק זיאד (1929-1994). חיבור זה, מציג ביוגרפיה של זיאד ואשר תורגם מאנגלית לעברית ולערבית, נשען על מנעד עשיר ומגוון של מקורות היסטוריים ראשוניים ומשניים ועל עדויות דבורות וכתובות של חוקרים, עיתונאים, סופרים, חברים ובני משפחה, והוא משובץ בעושר של קטעי שירה וספרות של זיאד. לשורק עזרה במיוחד כתיבתו הספרותית של זיאד, שהייתה כתיבה ביוגרפית אך גם מילאה אחר הנחייתם של מנהיגים קומוניסטים כדוגמת אמיל חביבי (حبيبي [חביבי]), (1954), אמיל תומא (توما [תומא], 1960) וג'ברא ניקולא (نيقولا [ניקולא], 1953), שדרשו מהסופרים ומהמשוררים המפרסמים בביטאוני המפלגה הקומוניסטית להתבסס בכתיבתם על ריאליזם סוציאליסטי המשקף את מציאותו של העם ומחזק את תודעתו ההיסטורית ואת הבנתו את העולם הסובב אותו.

נראה כי בביוגרפיה ההיסטורית שהוא פורש, הנחת המוצא של שורק היא שחשוב להבין את ההיסטוריה כדי להבין את הגורמים המניעים מדיניות ומפרשים אותה ואת הדינמיקה של היחסים בין מדינות, מפלגות, קבוצות ומנהיגים. הבנה זו מצריכה מהלך של חזרה בנתיב הזמן כדי לבחון תפניות היסטוריות ואירועים מניבים שיכולים לשמש בסיס לתובנות ולהכללות לגבי העתיד (Mahoney, 2006).

על ציר הזמן של הנרטיב הביוגרפי של זיאד בחר המחבר עשרה צמתים שהם נקודות טמפורליות ובחן בהם רצף אירועים ותגובות תלויי נתיב (path-dependent reactive sequences). בכל צומת הוא מצביע על אירוע ראשוני מכונן שהיה תנאי מניע לרצף אירועים עוקבים אחרים. נקודת הסיום של כל צומת מציינת את השלב שבו נרגעת ומתייצבת הריאקציה לנקודה הטמפורלית (Ackrill, 2018). המחבר מתעכב עוד בשלוש "עצירות ביניים" שבהן הוא מנתח את הקשרים בין לאומיות לקומוניזם, בין חילוניות לקומוניזם ובין מודרניות לקומוניזם. בסוף הספר מובא ניתוח של המרקסיזם כמצפן מוסרי בדמותו של זיאד. בתכנון מרתק של רצף הפרקים שורק מנסה להסביר איך צמח זיאד כקומוניסט באווירה לאומית אנטי-קולוניאלית ואנטי-ציונית ובתוך חברה מעמדית, מסורתית ודתית. הוא מייחס את התפתחות הסוציאליזציה הפוליטית של זיאד ושל בני דורו לגורמים מקומיים הקשורים בראש ובראשונה למאבק הלאומי והמעמדי שרווחתו נשבו מהמערב אל הזירה המקומית בעקבות מהפכת התיעוש והתפתחות האיגודים המקצועיים בתקופת מלחמת העולם השנייה. שורק מתייחס גם להשפעתם של מורים ומנהיגים לאומיים וקומוניסטים

* ד"ר מייסון ארשיד שחאדה, המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה

על תודעתו הפוליטית של זיאד ועל הצטרפותו למפלגה הקומוניסטית, ועל הסכמתו לתוכנית החלוקה.

תרומתו המחקרית האדירה של האופטימיסט טמונה במתודה הביוגרפית שהוא מציג, בדיון הזהותי שהוא עורך – המבוסס על מקורות ראשוניים עשירים שיכולים לתמוך בניתוח מעמיק של פשר זהותו של הקומוניסט האופטימי זיאד ושל הקומוניסטים הערבים במק"י ובחד"ש – ובתובנות שהוא מפיץ לגבי זהותם הקולקטיבית של הערבים בישראל, שאינה עשויה בשום אופן מקשה אחת.

באופן מושכל ומובנה, בספרו האופטימיסט שורק מצליח להרכיב שלוש ביוגרפיות בעת ובעונה אחת: זו של תופיק זיאד, זו של הקומוניסטים הערבים במק"י ובחד"ש וזו של המיעוט הערבי בישראל. את שלושתן הוא משרטט על רקע המאבק העיקש בין הפלסטינים והערבים ובין מדינת ישראל.

האירועים המגיבים ששורק בחר וקיבץ יחד בכל פרק מעלים את שאלת האובייקטיביות שמלווה כל כתיבה מחקרית, ובמיוחד את הכתיבה הביוגרפית. באופן בלתי נמנע, כתיבתו מעלה הרהורים סביב האירועים שבחר להחסיר, או ליתר דיוק – ה"רעשים" שידע להעלים ואשר היו עלולים לשבש את מלאכת בנייתו של פרופיל "האופטימיסט" כפי שהוא רצה להציג אותו לנו, הקוראים. כך, הפרק הראשון אינו מבליט את הקשר של הקומוניסטים עם התנועה הלאומית הפלסטינית ואת מאבקם לצידה ולצד המופתי האג' אמין אל-חסייני לפני קום מדינת ישראל. בפרק השני, לעומת זאת, שורק מתעקש להבליט את העמדה המתנגדת של הקומוניסטים כלפי המופתי: "נלחמנו נגד המופתי והלכנו לכלא בגלל זה. גם היטלר ניסה להוכיח את הבלתי אפשרי, לדכא את רוח החופש של העם היהודי" (עמ' 70). במלאכת רקמת הפרופיל הביוגרפי של זיאד, שורק בחר להצניע השפעת הפלג היהודי על התפתחות הפלג הערבי במפלגה, על הסכמתם לקבל החלטות כגון תוכנית החלוקה ועל הצטרפותם המוקדמת מאוד למק"י בסוף ספטמבר 1948. הצנעתה של סוגיה זו משרתת את הנרטיב הביוגרפי המשרטט את זיאד כקומוניסט שנושא גאווה לאומית הרואית, מרדנית ועצמאית שלא הייתה תלויה בתכתיבים שהציבו מאיר וילנר ומנהיגים אחרים מהפלג היהודי.

שורק ביקש להדגיש את המאבק, העימות וההקרבה שהפכו את זיאד, שהיה פועל אלמוני בראשות שנות החמישים, למנהיג לאומי אהוד. אולם השפעת ההכשרה המרקסיסטית והגיבוי שקיבל זיאד מפעילים בכירים בפלג היהודי במק"י, שאפשר למצוא להם עקבות במחברותיו השמורות בארכיון המפלגה בספרייה הלאומית בירושלים, אינם מקבלים התייחסות מספקת. וכאשר שורק מתייחס לנישואין הבין-דתיים של זיאד המוסלמי עם אשתו הנוצרית נאילה, הוא מרחיב בעניין התנגדותם של הפעילים במפלגה ומצניע את עמדתו של וילנר, אף שהייתה העמדה הקובעת: "מספר חברים נוצרים מסניף נצרת עזבו את המפלגה במחאה, וכמה פורומים רשמיים של המפלגה, כולל מזכירות סניף נצרת ומחוז נצרת, דנו בנישואין הללו. מאיר וילנר, המזכיר הכללי של המפלגה נאלץ לדחות את בקשתם של חברי הלשכה הפוליטית מנצרת לקיים דיון של הלשכה בנושא" (עמ' 93). כידוע, מול התנגדותם של חברי המפלגה הערבים בנצרת החליט זיאד להעתיק את מרבית פעילותו לחיפה, ומאוחר יותר אף עבר למלא תפקיד בפראג.

תת-הפרק העוסק בנישואיו נכלל בפרק שכותרתו "אותות של מודרניות", שבו נסקרת גם נסיעתו של זיאד למוסקבה ושיבתו משם בקיץ 1964 תחת הכותרת "כפירה מפורשת".

כאן שורק אינו משאיר מרחב תמרון וקובע כי הקומוניזם האוטופי לא היה חוצה דת, אלא היה הדת החילונית המדעית והרציונלית שאפשרה לזימד להיות פטריוט לאומי, מודרני, כופר ואב למשפחה "שחגגה את החגים המוסלמיים והנוצריים, אך במנותק מהקשריהם הדתיים" (עמ' 94). בעצם, שורק מסביר את עמדתו של זימד וטוען כי הוא רואה בקומוניזם מעין "דת חילונית", המהווה פתרון לכל בעיה חברתית ופוליטית ויכולה להתאים את עצמה לכל עידן ולכל הנסיבות. את הטענה מעמיד שורק מול טענת הפעילים בתנועה האסלאמית, הרואים דווקא בדת האסלאם פתרון לכל בעיה בכל עידן. העימות בין זימד ובין התנועה האסלאמית בפרק השמיני סובב סביב היתכנות החיבור בין לאומיות לדת. חברי התנועה האסלאמית שוללים את הלאומיות של זימד בגלל חוסר החיבור הזה. שורק מציין כי חיי המותרות המוחצנים של זימד, שהתבטאו למשל בשתיית אלכוהול, מצביעים – כפי שציין מחמוד דרוויש – על "הדחף לחיות ולאהוב את החיים, וסירוב להמתין בסבלנות לחיי העולם הבא" (עמ' 202). אך השיח' ראד צלאח, כמאל ח'טיב ופעילים אחרים במפלגה האסלאמית טענו בדיוק ההפך וגרסו כי לאומיות בלי היאחזות בערכי מסורת ודת אינה אפשרית.

המתח בין הפלג הקומוניסטי לזה האסלאמיסטי עלה ביתר שאת לאחר הבהירות המקומיות ב-1989, על רקע ירידת קרנה של ברית המועצות והתמוטטותה בסוף 1991. על רקע צומת זה שורק מספק נרטיב היסטורי עשיר המפרט את עמדתו של זימד מהדת בהקשר חברתי, פוליטי ולאומי. אולם על אף עומס הפרטים ששורק מביא, חסרה התייחסות לעובדה כי הדת שימשה את שני הצדדים ככלי לגיוס המונים, למימוש אינטרסים ולמקסום רווחים פוליטיים, ולא הייתה עיקר המחלוקת. לכך אפשר למצוא הוכחות דווקא בנושא יום האדמה, ששורק דן בו בהרחבה: זימד ומנהיגים קומוניסטים אחרים בחרו אז לשלוח למסגדים ולכנסיות אנשי דת, אנשי ציבור ופעילים מצוידים בטרמינולוגיה דתית כדי לגייס את ציבור המתפללים ומשפחותיהם לתמוך בשביתה.

שורק אינו עוסק במפגש הבין-מעמדי והבין-עדתי שהתרחש במפלגה הקומוניסטית – פעילים יהודים שהיו ברובם מרקסיסטים אתאיסטים, פעילים נוצרים אורתודוקסים משכילים בני המעמד הבורגני שהתפקדו ברובם לאגודות עדתיות כדוגמת "איחוד המועדונים האורתודוקסיים", ופעילים מוסלמים ממעמד חברתי נמוך שצמחו באווירה דתית מסורתית כמו זימד. זהו ביטוי נוסף להתרחקותו של שורק מפרטים שאינם תומכים במלאכת בניית הפרופיל של זימד כגיבור לאומי שנמשך אל הנשגב והאוטופי בהקשר הפוליטי והחברתי – פרופיל שבו זהותו של הקומוניסט הערבי בישראל עומדת שלמה, ללא שבר או משבר, מכילה ריבוי זהויות, ובעצם מגלמת תקווה "אופטימיסטית" שהקומוניסטים וגם הערבים בישראל יכולים לא לוותר על לאומיותם ועל דרישתם לפתרון לאומי צודק והוגן לפלסטינים, ובו בזמן להיות אזרחים נאמנים שאוהדים את העם היהודי וכואבים את כאבו ואת העוול ההיסטורי שעבר.

הרציונליות הפוליטית של תופיק זימד שנדרשה כדי לשמור על האיזון בין שני מעגלי הזהות – האזרחי והלאומי – מוסברת באמצעות אירוע הנפת דגל פלסטין בידי מתנדבים משכם ומרמאללה במחנה עבודה בנצרת ב-1980. זימד, שראה את כוחות המשטרה במקום, הצליח להשתלט על האירוע; הוא עבר בין המתקללים, לקח את הדגל האסור וקיפל אותו. בעקבות זאת "חזרו 150 פעילים משכם הביתה במחאה, וזימד זכה לגינוי מצד ארגונים פלסטיניים בגדה המערבית" (עמ' 177). לצד רציונליות זו, שורק מציין את

הקומוניזם כתשובה לאיחוי הקרע האידיאולוגי והזהותי שנוצר בעקבות השתייכותו של זיאד למדינה שנלחמת בבני עמו. פתרון שתי המדינות שבו תומכת חד"ש, ושאותו קיבל גם אש"ף בוועידה ה-19 של המועצה הלאומית הפלסטינית ב-1988, הוא הפתרון שזיאד והקומוניסטים דוגלים בו עד עצם היום הזה.

התמוטטותה של ברית המועצות יצרה לקומוניסטים דילמות קשות של זהות ומוסר. שורק מתייחס לכך בפרק התשיעי, שבו הוא מעמת את זיאד עם אמיל חביבי, שיצא מהכלוב הקומוניסטי וכפר ב"צנטרליזם הדמוקרטי". שורק מתאר כיצד זיאד ראה את דרכם של גורבצ'וב ושל חביבי בעקבותיו ככפירה המחסלת את החלום האוטופי שעליו גדל. אחרי התפרקותה של ברית המועצות ערקו רבים מהמפלגה הקומוניסטית, אך זיאד היה מאלה שהמשיכו לדבוק ברעיון הסוציאליזם המדעי, המרקסיזם. קבלת פתרון שתי המדינות וההתקרבות ה"רציונלית" לכוחות השמאל הציוני בראשית שנות התשעים הוכיחו כי ההישענות על המרקסיזם תסייע בשיכוך המתח בין השתייכות לאומית ערבית ובין אזרחות ישראלית גם בלי לפתח זהות לאומית משותפת.

אפשר לקבוע ולומר כי המחקר הביוגרפי המלומד ששורק מציג מספק משענת תומכת וחשובה לכל חוקר המתעניין בבחינת זהותם והנרטיב הפוליטי והחברתי של הקומוניסטים ושל הערבים בישראל, כפי שאלה עטופים בביוגרפיה של המשורר הלאומי הקומוניסטי תופיק זיאד. יותר מכול, המחקר פותח דלת לדין בזהותם של הערבים בישראל מנקודת מבט של זהות נסיבתית התלויה בתנאי זמן ומקום, זהות שמתהווה ומתפתחת בהיבירידיט ומתוך משא ומתן זהותי מתמשך (Shehadeh, 2021).

רשימת מקורות

- حبيبي, إميل [חביבי, אמיל]. (1954). *مميزات أدب الشعب [מאפייני ספרות העם]*. الجديد [אל-ג'דיד], 3, 40.
- نيقولا, جبرا [ניקולא, ג'ברא]. (1953). *آراء في الأدب الواقعي [דעות על ספרות ריאליסטית]*. الجديد [אל-ג'דיד], 14, 5.
- توما, إميل [תומא, אמיל]. (1960). *القصة العربية في إسرائيل [הסיפור הערבי בישראל]*. الجديد [אל-ג'דיד], 6, 16-21.
- Ackrill, Rob. (2018, June 26–28). *Understanding policy dynamics through path dependency and reactive sequencing: A question of methodology?* [Paper presentation]. Policy Feedback and Policy Dynamics: Methodological and Theoretical Challenges, International Workshops on Public Policy, University of Pittsburgh Graduate School of Public and International Affairs, Pittsburgh, PA, United States.
- Mahoney, James. (2006). Analyzing path dependence: Lessons from the social sciences. In Andreas Wimmer & Reinhart Kossler (Eds.), *Understanding change: Models, methodologies and metaphors* (pp. 129–139). Palgrave Macmillan.
- Shehadeh, Maysoun Ershead. (2021). The Arabs in Israel: Hybrid identity of a stateless national collectivity. *Mediterranean Studies*, 29(1), 65–88.